

Keywords: ideology, social ideology, legal ideology, the concept of legal ideology, legal ideology signs, modern legal system.

Присташ Л.Т.

АПАРАТ УПРАВЛІННЯ ТА СУДІВНИЦТВО ЗА ГЕТЬМАНУВАННЯ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО

УДК 342 «19»

Постановка проблеми. Однією з найважливіших проблем, яка постала в Україні, є здійснення судово-правової реформи, яка забезпечила б переосмислення судового устрою, правового статусу судді, вдосконалення законодавчих засад організації і діяльності органів судової влади, забезпечення її незалежності тощо.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Над даною темою працювали вітчизняні та зарубіжні вчені минулого та сучасності, зокрема такі історики-правники як І. Й. Бойко, М. С. Грушевський, М. М. Кобилецький, В. С. Кульчицький, С. С. Сливка, Б. Й. Тищик, С. М. Мартянова та ін.

Метою даної статті є виявлення генези правового статусу суддів Війська Запорозького козацько-гетьманської доби крізь призму діяльності військових суддів.

Виклад основного матеріалу. Українська національна революція 1648 р. розпочала процес розвитку та зміцнення централістських начал у традиційному укладі влади Запорозької Січі. Виникла потреба у спрощенні структури адміністрування, звільнення його від традиційних умовностей та обмежень. Ця специфіка українського козацького державотворення характеризує загалом політичну систему та інституційну модель українського козацького державного утворення [4, с.282-324].

Важливу роль у структурі політичної влади Війська Запорозького відігравали генеральні старшини. На ієрархічних сходах старшинських урядів найближче до гетьмана стояв генеральний обозний, за ним - генеральний писар, потім - генеральний судя (як правило, було двоє генеральних суддів, хоч нерідко документи фіксували прізвище лише одного урядовця, що дозволяє гіпоте-

тично стверджувати про поширеність і такого одноособового виконання повноважень; у тому ж випадку, коли генеральних суддів було двоє, один з них був «першим», або «старшим», а інший - «другим», тобто нижчим за своїм службовим рангом).

Під час Народно-визвольної війни Військо Запорозьке розглядалося як держава, яка володіла всією повнотою законодавчої, виконавчої та судової влади на належних їй теренах, яка відкривала дуже широкі можливості для місцевого врядування іншим верствам українського народу: міщанам, духівництву, селянам.

На той час на чолі держави стояв гетьман Війська Запорозького, який обирався військовою радою та був підзвітний лише їй. Гетьманові належала уся повнота виконавчої та судової влади. Він також був головнокомандувачем українського війська. Він призначав членів гетьманського уряду, а також глав місцевих урядів - полковників, яким було передано всю повноту виконавчої та судової влади на місцях. До посад військової старшини належали такі:

1) *військовий писар*, який відав діловодством (у тому числі і судовим) Уряду і, зокрема, провадив справи спілкування з урядами іноземних держав;

2) *військовий обозний*, який відав державним скарбом, постачанням війська та підтриманням на належному рівні стану військової арматі;

3) *військовий осавул*, який здійснював нагляд за виконанням постанов уряду на місцях, проводив судові розслідування та приведення до виконання вироків Генерального військового суду, виконував різного роду поліцейські функції, відав збиранням податків, залучався і до виконання дипломатичних місій (військових осавулів було, як правило, двоє);

4) *військовий суддя*, який відав готуванням справ до розгляду військовим судом, главою якого був гетьман;

5) *військовий бунчужний*, який очолював охорону особи гетьмана та гетьманського бунчука, котрий був знаком того, що особа, при якій цей бунчук перебуває, наділена правом наказувати іменем гетьмана.

У другій половині XVII ст. в умовах національно-визвольної боротьби українського народу суд і судочинство у Війську Запо-

розькому були нерозривно пов'язані з усією системою управління. Звільнену територію поділили на 16 округів (полків) - адміністративно-територіальних та військових одиниць. Кожен із таких округів, що за устроєм відповідав певному полку, мав свою форму правління. Обов'язки адміністратора та головного судді покладалися на командира полку - полковника [10, с.78].

Під час війни до війська від полку виставлявся військовий полк відповідної назви.

До складу полкового уряду, який звався полковою старшиною і очолювався полковником, входили:

- 1) полковий осавул;
- 2) полковий писар;
- 3) полковий суддя;
- 4) полковий обозний;

5) полковий хорунжий, який відав охороною полковника та полкової хоругви (тодішнього прапора).

До полкових судових писарів належали міський та підкоморський. Перший виконував обов'язки секретаря в міському чи карному суді, а другий піклувався справами підкоморського суду.

У свою чергу полк поділявся на сотні з метою ще ближчого урядування на місцях. Сотнею керував сотник, обраний козаками та затверджуваний полковником. Помічником сотника був сотенний хорунжий, призначуваний сотником.

Вищий ешелон влади за Б. Хмельницького вже більш пізнього часу становили:

1) загальна (військова, генеральна або «чорна») рада всього Війська Запорозького - *представницький орган*, який обирав вищих посадових осіб і вирішував найважливіші питання політичного та державного життя;

2) старшинська рада, до якої належали представники козацької верхівки, яка виконувала функції *дорадчого органу* при гетьманові (за В. А. Смолієм «старшинська рада перетворилася в головний орган влади» [14]);

3) генеральний уряд на чолі з гетьманом - виконавчий орган з деякими судовими повноваженнями, до складу якого входили: генеральний обозний, генеральний осавул, генеральний бунчужний, генеральний писар, генеральний суддя та ін.

Протягом всього свого існування Військо Запорозьке Гетьманщини змінювалося і розвивалося. Так, з самого початку в ньому утвердилася республіканська форма правління. Проте водночас інтенсивно розвивалась і авторитарна складова, що зумовило утворення у 1657 р. монархічної форми правління, пов'язаної безпосередньо з прагненням передавати у спадок гетьманську булаву.

У складних воєнних умовах державотворення формувалося право козацької України, яке «мало свої джерела в актах гетьманського уряду, Литовському статуті, компіляціях німецького права, звичаєвому праві та у судовій практиці» [2, с. 2301].

Зміни відбувалися і в судовій системі. На місці станово-шляхетської системи земельних городських, підкоморських й доменіальних (панські) судів виросла мережа нових козацьких судів: генерального, полкових та сотенних. Місце ліквідованого доменіального (за винятком монастирського) судівництва займали сільські суди. Незмінним залишалось лише міське судочинство (суд магістрату) [5, с.159-162]. Скасування шляхетських привілеїв потягло за собою припинення чинності польсько-шляхетських судів, натомість було заведено систему козацьких судів, які були в кожній адміністративній одиниці та знаходилися в такому зв'язку й залежності, як і адміністрація цих одиниць. Так, сільський суд був нижчим місцевим судом у селі й підлягав вищій інстанції - суду сотенному; сотенний суд був вищою інстанцією для сільського суду, першою інстанцією у справах, що виникали на території сотні, підлягав суду полковому; суд полковий був першою інстанцією для деяких справ, більш важливих, вищою інстанцією для сотенних судів полку підлягав сам суду генеральному. Генеральний суд був найвищим судом держави; апеляція на генеральний суд ішла до гетьмана як верховного судді держави. У складі судової колегії кожного суду були представники всіх верств населення під проводом начальника відповідної адміністративної одиниці (сільського отамана, сотника, полковника). Особливістю козацьких судів була значна й активна участь у суді населення. Судочинство проводилося усно українською мовою.

У той же час визначилась негативна тенденція поєднання судової й адміністративної влади, що заборонялося Литовським ста-

тутом попередніх часів. Козацьким судам підлягали не лише козак, а й міщани та селяни, передусім зі справ розбою та вбивств.

І.П. Крип'якевич у дослідженні про Б. Хмельницького до прикладу про судові новачії козацької держави наводить заяву (датована початком 50-х рр. XVII ст.) козацького глухівського сотника Пилипа Уманця (пізніше - впливового лівобережного полковника), яка була одним із свідчень накладання досвіду функціонування старої системи влади на нову модель: «тепер у нас за ласкою Божою... тут у всім краю Сіверському ні воеводи., старости, ані писаря немає. Боже дай, здоров був пан Богдан Хмельницький, гетьман усього Війська Запорозького! А пан полковник у нас тепер за воеводу, а пан сотник за старосту, а отаман городовий за суддю» [8, с. 232].

Військо Запорозьке перебрало на себе функції повноцінного державного організму та внесло принципові зміни у ланці державного управління; розбудовувався новий орган виконавчої влади - Генеральна військова канцелярія.

Генеральна старшина (а вона обиралася радою генеральних старшин, або старшинською радою; в інших випадках їх призначав гетьман) утворювала Генеральну військову канцелярію, діяльність якої забезпечувалась усім необхідним. В документах вона вперше згадується у 1650 р. У ній зосереджувалося усе поточне військове, адміністративне, судове, фінансове управління, складалися універсали тощо.

Гетьман як верховний правитель підпорядковував собі усі суспільні стани- групи козацької України, користуючись правом законодавства, вищої адміністративної та судової влади: для козацтва - в ролі безпосереднього глави, для решти станів — як верховний арбітр. Цю особливість, зокрема, помітив посол Венеціанської республіки Альберт Віміна, який у донесенні до Б. Хмельницького писав наступне: «Можу лише сказати відносно управління, що в містечках існують певні начальники (Consoli), які чинять суд у справах цивільних і накладають легкі кримінальні кари, бо рішення важливих справ належить гетьманові, через що мені здається, що він — справжній володар (Despota)» [3, с.196].

Систему судових органів очолював гетьман, якому належала вища судова влада. Гетьман затверджував вироки (рішення) Генерального та полкового судів у найважливіших справах, особливо вироки до смертної кари. Гетьману подавали скарги на рішення всіх судів, перевірку яких він проводив вибірково, посилаючи представників старшини на місце для розгляду справ по суті. Роль вищих судових органів виконувала також старшинська рада. Полкові та сотенні суди розповсюджували свою юрисдикцію не тільки на справи всього козацтва, а й на все населення, яке проживало на їхній території.

Державний апарат очолював гетьман, який скликав ради і відігравав важливу роль у прийнятті рішень та контролював їх наступне виконання. Він же очолював адміністрацію, відав фінансами, керував військом і дипломатичними стосунками з іноземними країнами. Разом з тим відсутність зафіксованих у правових актах повноважень ради й гетьмана обумовила появу двох тенденцій: перетворення держави в олігархічну республіку чи встановлення монархічної влади в особі спадкоємного гетьманату [13].

Гетьман Б. Хмельницький, маючи необмежену владу, зосередив у своїх руках найважливішу прерогативу Загальної ради - обрання старшини. Генеральна рада за гетьманування Б. Хмельницького з 1649 р. майже не збиралася, спотерігалося також згортання і діяльності полкових рад. Водночас, все більшого значення набуває посада гетьмана, в руках якого зосереджувалися вища законодавча, виконавча і судова влада. Зростала роль і козацької старшини [9, с. 82-83].

Визвольна війна 1648-1654 рр. призвела до певного поділу Війська Запорозького: залишалася існувати Запорозька Січ зі своїм сталим укладом (кошем, керівництвом, курінями, паланками тощо) та утворювалась Гетьманщина, де військово-адміністративне самоврядування і полково- сотенний устрій посідали провідне місце, а осідок гетьмана визначав певну столицю Війська Запорозького, територія якого значно перейшла за традиційні межі земель, підвладних Запорозькій Січі. З того часу Військо Запорозьке Запорозької Січі отримує назву «Військо Запорозьке Низове» (навіть Започатковуються з часом і оновлені атрибути,

зокрема, печатка Війська Запорозького Низового, на якій значилося «ПЕЧАТЬ СЛАВНОГО ВОЙСКА ЗАПОРОЖСКОГО НИЗОВОГО»).

У суспільно-політичному устрої за існування Запорозької Січі або Війська Низового та Гетьманщини у часи Б. Хмельницького, як зазначає І.М. Паньонко, спостерігалися суттєві розбіжності: «Військо відстоювало суто демократичний устрій, дотримувалось виключно козацького звичаєвого права, Гетьманщина ж почала це право поєднувати із шляхетським ладом і писаним правом, яке існувало на її землях до 1648 р.» [12, с. 72]. А такий стан зрозуміло, не міг не впливати на діяльність, функції та, врешті-решт, правовий статус суддів як Війська Запорозького Низового, так і Гетьманщини.

Про військових суддів доби Б. Хмельницького та їх правовий статус є небагато спеціальних розвідок чи ґрунтовних досліджень. Наприклад, М. С. Грушевський у своїй багатотомній «Історії України-Руси» пише лише про трьох - Самійла Богдановича-Зарудного, Федора Лободу та Антіна Ждановича (це спостерегаємо, зокрема, у покажчику осіб, який склали за працею М. Грушевського його співробітники К. Лазаревська та С. Шамрай) [1, с. 1559, с. 1564]. Про цих же суддів є дані у «Реєстрі Війська Запорозького 1649 року», у дослідженнях Д.І Яворницького [14], Крип'якевича [8], В. Лукомського [11], Т.Г. Яковлевої [15], а також у фундаментальній праці В.В Кривошеї про історію українського козацтва - «Генеалогія українського козацтва» [7].

Однак, за результатами дослідження на підставі численних документів нами було встановлено той факт, що за час діяльності уряду Б. Хмельницького було дев'ять військових (генеральних) суддів, які були представниками десяти родин. Переважно це були вихідці з корінних козацьких полків зі значним досвідом попереднього перебування у козацькому середовищі на керівних посадах.

Вивчення правового статусу військової старшини Війська Запорозького, у тому числі і військових, полкових суддів за гетьмана Б. Хмельницького дає чимало підстав стверджувати, що він базувався не тільки на авторитеті бойової звитяги, а й на певному соціальному та майновому цензі.

Саме ця обставина сприяла (разом із прихильністю гетьмана) тому, що представники полкової старшини зростали до вищої козацької ієрархії і за Б. Хмельницького, і за його наступника Ю. Хмельницького та, загалом, і за інших гетьманів.

На підставі Зборівської угоди 1649 р. було складено Реєстр Війська Запорозького. За цим списком загальна кількість Війська Запорозького визначалася у 40 тис. козаків, які входили до 16 полків. Аналіз складу полків Війська Запорозького 1649 р. засвідчує те, що переважна більшість козацької старшини, яка обіймала посади полкового чи військового суддів, була не з «сіроми» - рядового козацтва, а мала і знатне походження, і відповідні статки, і впливові зв'язки, що сприяло їх просуванню по службі. Для підтвердження цієї тези наведемо декілька прикладів.

У списках Білоцерківського полку згадується Семен Половець, виходець з старовинного покозаченого князівського роду, у 1653-1654 рр. та 1655-1656 рр. був полковником Білоцерківського полку, у 1669-1671 рр. – військовим суддею в уряді гетьмана П. Дорошенка (дочка С. Половця була першою дружиною від 1668 р. майбутнього гетьмана І. Мазепи) [6, с. 38].

У списках Канівського полку згадується Михайло Радкевич, який став військовим суддею в уряді гетьмана Ю. Хмельницького (1660-1662 рр.) та військовим обозним в уряді гетьмана П.Тетері (1663-1665 рр.) [6, с.38].

У списках Корсунського полку названо полковим писарем Івана Демковича-Креховецького (колишній військовий писар уряду гетьмана Б. Хмельницького у 1648-1649 рр.), який з часом став полковим писарем Корсунського полку (1649-1656 рр.), полковником Ніжинського полку(1656 р.), полковником Корсунського полку (1657 р., 1658-1659 рр.), військовим осавулом в уряді гетьмана І. Виговського (1659 р.), військовим суддею в уряді гетьмана П. Тетері (1663-1665 рр.), а також полковим суддею Матяша Онацького, який в уряді гетьмана Б. Хмельницького був військовим суддею у 1649-1651 рр. [6, с.49].

До списку Прилуцького полку внесено ім'я Івана Домонтовича, який пройшов шлях від сотника до військового судді (полковий суддя Чернігівського полку у 1662-1667 рр., городовий

отаман Чернігова у 1667-1672 рр., військовий суддя в уряді І. Самойловича у 1672-1681 рр.) [6, с.81].

Аналіз правового статусу військових суддів за гетьманування Б. Хмельницького у 1648-1657 рр. свідчить про те, що він мав достатньо високий рівень та мав глибокий зміст, нормативно визначений можливостями поведінки судді за козацьким звичаєвим правом та багатьма іншими функціями, до виконання яких їх спонукали політичні обставини та необхідність.

Військовими суддями були непересічні особистості, видатні державні та військові діячі, зокрема С. Богданович-Зарудний, Ф. Лобода та А. Жданович, які своєю діяльністю сприяли зміцненню Війська Запорозького, Української козацької держави, піднесенню ролі українського вождя - гетьмана Б. Хмельницького. Ці особи мали заслужений авторитет серед козацького війська, генеральної старшини, гетьмана (інакше не були б роками на посадах військових старшин, зокрема, на посаді військового судді); належним чином користувалися наданими їм правами та мали достатній майновий статус (цей сюжет розглядатиметься у окремому розділі).

Хоча судочинство у Війську Запорозькому ґрунтувалося на давніх козацьких звичаях, військові, генеральні судді не обмежувалися виконанням лише своїх прямих функціональних обов'язків. Вони очолювали посольства зарубіжних держав; брали активну участь у військових операціях, сприяючи зміцненню козацької держави у борні з іноземними загарбниками і виконанню рішучих правозабезпечуючих функцій у налагодженні виконавчої влади на місцях.

Стає зрозумілим думка М.С. Грушевського про те, що характеризуючи Гетьманщину часів Б. Хмельницького, як «штабовий характер свого осередку», «вона й поїхала з ним у свою державну путь мало що його удосконаливши. Полковники зістались полковниками, прилучивши до того виморочні функції старостів - і то старостів не судових, кажучи польською термінологією, котрі на козацькій території майже не існували (тільки в Чернігівщині, від кінця 1630-х років) - а старостів-державців, з перевагою функцій поміщицьких над адміністраційними. Гетьманський осередок

майже не виліз з функцій штабу армії. Інші верстви зістались не зв'язані конструкційно з козацьким устроєм як військовим; не утворено для того ні організаційних зв'язків, ні спеціальних органів. Вони не чули над собою опіки Української держави як такої; вони уставляли відносини до Гетьманщини як війська. Відти такі шпари в державній організації України, в які почав залазити московський централізм і так скоро її розруйнував» [1, с.1503-1504].

Б. Хмельницький і його козацька старшина вважали, що союз з Москвою був тимчасовим, тобто на час війни, а не віковичною унією. Коли ж в Переяславі козаки побачили, що московський уряд бажає зробити Україну своєю провінцією, то Б. Хмельницький звернувся до царських послів і зажадав, щоб вони присягли царським іменем, що Україна залишиться «при давніх правах». Посли відмовились це зробити, бо, мовляв, «у московським государстві присягають піддані, а тому, щоб царь присягав - не бувало ніколи й не буде».

Отже, у структурі політичної влади Війська Запорозького важливу роль відігравали генеральні старшини. У формуванні української козацької держави до генерального уряду разом з генеральним обозним, генеральним осавулом, генеральним хорунжим, генеральним бунчужним, генеральним писарем, генеральним підскарбієм входив генеральний суддя.

Генеральний суддя очолював вищий судовий орган - апеляційну істанцію для полкових та сотенних судів. Дослідники припускають, що саме посада генерального судді була другою після гетьмана. Та й майновий статус генерального судді був настільки високим, що дійсно відповідав титулу «вельможа», який носили усі генеральні старшини.

Висновки. Одним із найважливіших інститутів козацької адміністрації стало судочинство. Його норми запорожці ретельно охороняли і передавали з покоління в покоління.

За часів гетьманування Б. Хмельницького роль судді у Війську Запорозькому була піднесена до такого рівня, що все, що стосувалося судді та його діяльності, мало державницький характер, беззаперечний вплив на козацьку спільноту.

В роки Народно-визвольної війни було здійснено спробу відокремити судові органи від адміністративних, але повністю

провести розподіл влади тоді не вдалося. Органи адміністративно-територіального управління продовжували виконувати судові функції.

Правовий статус суддів Війська Запорозького за Гетьманщини характеризувався зростанням їх повноважень.

1. Грушевський М.С. *Історія України – Руси: В 11 т., 12 кн. /М.С. Грушевський // Редкол.: П.С. Сохань (голова) та ін. – Т.9. – Кн.: Наук. думка, 1997. – 776 с.*
2. *Енциклопедія українознавства. Словникова частина. У 12 т. / Гол. ред. В. Кубійович // Перевидання в Україні. – Львів: Наукове товариство імені Шевченка у Львові, 1996. – Т.6.*
3. *Історія України в документах і матеріалах. Т.ІІІ. Визвольна боротьба українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1569-1654 рр.). – К.: Вид-во Академії наук УРСР, 1941. – 292 с.*
4. *Історія українського козацтва: нариси: У 2 т./Редкол.: В. А. Смолій (відп.ред.)та ін. – К.: Вид. дім «Киево-Могилянська академія», 2006.- Т.1.-800 с.*
5. *Кобилецький М. Магдебурзьке право в Гетьманщині / М. Кобилецький // Підприємництво, господарство і право. – 2007. - № 12. – С. 159-162.*
6. *Коваленко С. Опис козацької України 1649-го року: Довідник / с. Коваленко, О. Пугач. – К.: Вид. центр «Просвіта», 2004. – 152 с.*
7. *Кривошея В.В. Генеалогія українського козацтва: нариси історії козацьких полків / В.В. Кривошея; НАН України, Ін-т політ. і етнонац. дослідж., Ін-т української археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського, Музей гетьманства. – Вид. 2-ге, доп. – К.: Стіло, 2004. – 392 с.*
8. *Крип'якевич І. Богдан Хмельницький. К.: Видавництво АН УРСР, 1954. – 535 с.*
9. *Крип'якевич І. Студії над державою Богдана Хмельницького / І. Крип'якевич // Записки НТШ. – Львів, 1931. – Т. СІІ. – С. 111-150.*
10. *Кузьминець О. В. Історія держави і права України / О. В. Кузьминець, В. С. Калиновський, П. А. Дігтяр. – К.: Україна, 2000. – 429 с.*
11. *Лукомський В. Модзалевський В. Малоросійський гербовник / В. Лукомський. – К.: Либідь, 1993. – 300 с.*
12. *Паньонко І.М. Система органів управління Запорізької Січі: монографія / І.М. Паньонко. – Львів: Львівський державний університет внутрішніх справ, 2006. – 144 с.*

13. *Смолій В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: «Альтернативи», 1997. – 367 с.*

14. *Яворницький Д. І. Історія запорізьких козаків. У 3 т. / Д.І. Яворницький // пер. З рос. І.І. Сварника; Упоряд. Іл. О. А. Апанович; Худож. В. М. Дозорець. – Львів: Світ, 1990. – Т. 1. – 319 с.*

Присташ Л. Т. Апарат управління та судівництво за гетьманування Богдана Хмельницького.

У науковій статті висвітлено правовий статус суддів Війська Запорозького за гетьманування Богдана Хмельницького.

Ключові слова: козацька адміністрація, адміністративно-територіальний поділ, суд, судочинство, судді, полково-сотенна організація, військово-адміністративне самоврядування, Генеральний суд, козацькі суди.

Присташ Л. Т. Апарат управления и судочинство в период гетьмана Богдана Хмельницького.

В научной статье освещено правовой статус судей Войска Запорожского в период гетьмана Богдана Хмельницького.

Ключевые слова: козацкая администрация, административно-территориальное устройство, суд, судочинство, судьи, полково-сотенная организация, военно-административное самоуправление, Генеральный суд, козацкие суды.

Присташ Л. Т. Апарат управління та судівництво за гетьманування Богдана Хмельницького.

У науковій статті висвітлено правовий статус суддів Війська Запорозького за гетьманування Богдана Хмельницького.

Ключові слова: козацька адміністрація, адміністративно-територіальний поділ, суд, судочинство, судді, полково-сотенна організація, військово-адміністративне самоврядування, Генеральний суд, козацькі суди.

Присташ Л. Т. Апарат управления и судочинство в период гетьмана Богдана Хмельницького.

В научной статье освещено правовой статус судей Войска Запорожского в период гетьмана Богдана Хмельницького.

Ключевые слова: козацкая администрация, административно-территориальное устройство, суд, судочинство, судьи, полково-сотенная организация, военно-административное самоуправление, Генеральный суд, козацкие суды.